

»ENCIKLOPEDIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI«,

1. A—ĆUS

Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ,
Zagreb 1959, str. 755

U izdanju Leksikografskog zavoda FNRJ u Zagrebu izašla je iz štampe prva knjiga Enciklopedije likovnih umjetnosti. Mada se u njoj obrađuje građa samo prvih pet slova abecede (A—Ćus), knjiga je dosegla 750 stranica teksta i ilustrativnog materijala, te predstavlja najobimniju pojedinačnu svesku koju je ikada dosada izdao Leksikografski zavod FNRJ. A upravo je to element koji ukazuje na svu obimnost ovog materijala, koji je — u našoj sredini — tako dugo čekao ma sređivanje i interpretaciju u sažetoj formi i na jedinom mjestu. Jer, raniji pokušaji obrade pozitivne građe historije umjetnosti i djela zaslužnih stvaralaca i tumača materijalne kulture svekolike ljudske zajednice — završavali su, uglavnom, na izdavanju leksikona skučenog na jednu jedinu knjigu ili na infiltraciji materijala u sastav građe opšteenciklopediskih izdanja. Zbog navedenog, takva obrada ovako obimnog materijala, nosila je, nužno, samo najsumarnije podatke koji, često, nisu mogli da osvijetle suštinu osnovnih stvari i bit najvažnijih problema. Otud i velika praznina koju su osjećali svi oni koji su željeli da zavire u bogatu riznicu ljudskog stvaralaštva u oblasti materijalne kulture. Zato je i ova Enciklopedija naišla na tako širok prijem i topao odziv domaće i inostrane javnosti. Cifra od 35.000 pretplatnika više je nego impresivna. Ona, uostalom, predstavlja i najsumarniju stavku u bilansi materijalnih dobivanja Leksikografskog zavoda, koju je, dosada, mogao upošle da zabilježi pri izdavanju ostalih specijalnih enciklopedijskih izdanja.

Prva iz serije od 3—6 takvih knjiga, koliko — objektivno — možemo očekivati za dovršenje čitavog izdanja i kompletiranje zamisli autora, uveliko je opravdala nade koje su u nju polagane, kako po obimu zahvaćenog materijala, po stepenu i dubini naučnog prilaženja i tumačenja građe, tako isto i po solidnosti izvedbe i bogatstvu ilustrativnog materijala, koje je — istina — moglo biti i veće. Sve navedeno daje ovoj knjizi stepen ozbiljne naučne i prosvjetno-vaspitne publikacije potrebne svakom obrazovanom čovjeku ali i kao praktičan priručnik stručnjaku. Takva njena fizionomija i sadržaj, uostalom, može da bude i prijeko potreban pomoćni udžbenik za srednješkolsku nastavu, posebno u našim prilikama, gdje još uvijek ne postoje preglednija i potpunija izdanja građe iz oblasti ove naučne discipline.

Sasvim sigurno možemo pretpostaviti da je ovako veliki, i prvi, zahvat ove vrste predstavljao ozbiljan napor za izdavača, koji je, nužno, morao naići na znatne poteškoće u radu. Iz tog ugla gledano, mi — u ovoj prilici — treba da mu odamo priznanje za smjelu inicijativu, za uloženi napor pri organizaciji posla, i, napokon, za relativno, dosta veliki konačni uspjeh publikacije i njenu distribuciju.

Zbog navedenog, mi ne bi trebalo da budemo ni stroge sudije ni ocjenjivači za eventualne greške koje su nastale u radu. Ali, s druge strane, ne bi trebalo i ne ukazati na sve one nedostatke i propuste, koji su se — po našem mišljenju — pojavili, jer bismo tako

činili samo rđavu uslugu kako izdavaču i opštim interesima zajednice, tako i našem naučnom prestižu u očima inostrane javnosti, jer bismo dozvolili da se iste greške ponovno pojave.

U mnoštvu pojmova koji su obuhvaćeni u prvoj knjizi nekoliko njih dobilo je najširi mogući prostor, drugi su ostali skućeni, a neki i sasvim zaboravljeni. Na primjer, pri obradi umjetnosti kontinentata — autori su opširno obradili Afriku, Ameriku, Anglosaksonsku Ameriku i Australiju, dok je Azija potpuno izostavljena! Obradjući ličnosti iz umjetničkog svijeta i istorije umjetnosti, dogodilo se da su mnoga zaslužna lica (Vladimir Ćorović, Milenko Atanacković...) ili pojmovi zaboravljeni, ili su pak dobili manji prostor u odnosu na manje značajne ličnosti, pojmove i predmete, koji su opširnije prikazani.

Smatramo, također, da bi težište knjige trebalo da bude na domaćem materijalu, što, naravno, ne znači da i inostrana građa ne treba da bude zastupljena u odgovarajućoj mjeri. No, čini se da je u sastav ove knjige ušlo veliko mnoštvo gotovo beznačajnih stranih imena čije životno djelo, u razvoju svjetske istorije umjetnosti, ne znači veći prilog. Takve ličnosti mogu naći mjesto samo u enciklopediskim izdanjima svoje zemlje, ali ne i kod nas. To, napokon, nije ni potrebno jer vodi na put pune kontuzije, budući da bi takav kriterij automatski trebalo primijeniti na prosjeke svih zemalja, što bi nas odvelo u čorsokak iz koga ne bi mogli izaći. Napokon, poznata je činjenica da mnogi, daleko opširniji, evropski leksikoni likovnih umjetnosti i slične specijalne enciklopedije ne pokazuju naročitu želju da uvrste ni najosnovnije podatke čak i o našim najpoznatijim umjetničkim imenima (Napr., nedavno izašli, Hans Wollmerov »Algemeines Lexikon der bildenden Künstler des XX Jahrhunderts«, Berlin, 1953 g.). S druge strane, svjetski klasici, ličnosti čija djela znače međaše u razvojnoj liniji svjetske istorije umjetnosti, treba da budu obrađeni i u našoj Enciklopediji, na način i u formi kako to pristoji i kako oni zaslužuju. Ukratko, potrebno je iznaći mjeru sadržaja, kako ne bismo — zbog prisustva i davanja prostora beznačajnim imenima — zapostavili domaći potencijal, koji upravo ovdje treba da dođe do svog punog izražaja, da bismo mnoge, dosada s nepravom zapostavljane, umjetničke vrijednosti — stavili pred oči svjetske javnosti i tako ukazali na obim i veličinu nacionalne kulturne prošlosti, sačuvano spomeničko blago i stvaralačku djelatnost našeg vremena.

Izvjestan nedostatak ovog izdanja ogleda se, najzad, i u izboru fotomaterijala, koji je, često, mogao biti i nešto drugačije probran i postavljen. Razlog, vjerovatno, leži u štednji, i zbog tog u želji za korišćenjem one građe, koja već postoji u fototeci Zavoda. Otud i upotreba mnogih fotosa koji su ranije toliko puta eksploatisani, a također i onih koji su postali neaktuelni. Manje tehničke greške — ponavljanja imena pojedinih saradnika, i slično — ne utiču umnogome na našu ocjenu ove knjige koja je u osnovi pozitivna.

Treba, na kraju i sa zadovoljstvom, istaći činjenicu da su u ovoj knjizi mnogi stručnjaci iz sastava konzervatorskih ustanova u zemlji sudjelovali kao njeni aktivni saradnici. Tim su putem, razumljivo, spome-

hici kulture solidno obrađeni, i ne samo oni poznatiji već i mnogi, koji ranije nisu nigdje publikovani. Ta činjenica, nema sumnje, predstavlja koristan doprinos boljem poznavanju nacionalne kulturne baštine i njenoj propagandi, kao i razumijevanju službe zaštite spomenika kulture u Jugoslaviji.

Za nas je ova sveska utoliko značajnija što je u njoj, uz ostale pojedinačne pojmove, kompleksno obrađena historija umjetnosti naše Republike, od paleolita do početka II svjetskog rata, i što su tu saradnju ostvarili, uz stručnjake drugih zainteresovanih oblasti, i stručnjaci Zavoda (Bešlagić, Mazalić, Kreševljaković, Bazler, Kraljević, Tihić) i njegovi vanjski saradnici (Dr. E. Pašalić, ing. E. Kapetanović, ing. R. Redžić i dr.).

S. Tihić

»PERISTIL« — Zbornik radova za povijest umjetnosti i arheologiju. Svezak II. — Izdaje Društvo historičara umjetnosti NR Hrvatske, Zagreb, 1959 godine, str. 228

Sa znatnim vremenskim zakašnjenjem izašao je iz štampe drugi svezak »Peristil«-a, Zbornika radova za historiju umjetnosti i arheologiju. Izdavač Društvo historičara umjetnosti Narodne Republike Hrvatske. Svezak je posvećen dr. Ljubi Karamanu povodom njegove sedamdesetgodišnjice.

Odajući priznanje svom uglednom članu, redakcija časopisa donijela je, u uvodu, popis najvažnijeg izbora knjiga, rasprava i članaka koje je dr. Karaman sačinio tokom svog 35-godišnjeg naučnog rada. Popis je podijeljen u nekoliko skupina koje karakterišu naučni interes pisca (Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije; Prilozi ikonografiji umjetnosti Dalmacije; Prilozi povijesti Dalmacije; Prilozi povijesti umjetnosti ostalih balkanskih i susjednih zemalja; Prilozi povijesti umjetnosti zapadnoevropskih zemalja; Čuvanje spomenika).

Dalji i najveći dio knjige ispunjavaju studije i članci koji tretiraju novu pozitivnu građu arheologije i istorije umjetnosti, ali i oni koji svojim sadržajem reflektiraju novo svjetlo na naučne probleme koji su već i ranije bili pokretani.

U ovom broju su se na saradnji našli arheolozi i istoričari umjetnosti iz svih naših republika, a tako isto i nama još od ranije poznati, danski arheolog Eynar Dyggve i njemački stručnjak W. Friedrich Volbach.

France Stele, iz Ljubljane, priložio je raspravu »Narodnostni moment v zgodovini umetnosti«, u kojoj iznosi osnovnu svoju postavku da svaki narod i svaka zemlja ima svoju vlastitu umjetnost bez obzira na njen kvalitetni stepen, dok mišljenje da postoje posebno obdareni umjetnički narodi ima sasvim relativnu vrijednost i značenje. Duje-Rendić-Miočević donosi zanimljivu raspravu pod naslovom »Oko datiranja srebrna zoomorfnog nakita iz goričke ostave« (Nalaz je otkriven u jednoj gomili u Gorici, kod Ljubuškog, a opisao ga je Ćiro Truhelka u GZM, XI, str. 33(9, II, 389); Dimče Koco, iz Skoplja, piše kraću studiju »O simboličnom značenju »podnih mozaika ranohrišćanskih bazilika«, a Eynar Dyggve, u članku »Nova bazilica discoptera u Solinu«, opisuje nalaz nove hipetralne bazilike nađene u kompleksu episkopalnih građevina, u istočnom dijelu Solina. Branko Marušić, u prilogu »Slavensko-avarski napadi na Istru u svijetlu arheološke građe«, obrađuje istorijski aspekt jednog pitanja, gledan kroz prizmu pronađenog arheološkog materijala; Zdenko Vinski daje zanimljiv prilog »O nekim zajedničkim značajkama slavenskih nekropola s područja dalmatinske Hrvatske, Blatnoga Jezera i Moravske u 9 stoljeću«; Vojeslav Mole priložio je članak »Rotunde predromanske dobe na Jugu in na Severu«, dok Tomislav Marasović, u kraćoj studiji »Ranosrednjevjekovna crkva u Ošlju kod Stona«, opisuje obje-

kat, koji, po svojoj osmerolisnoj osnovi, predstavlja jedinstven slučaj u našem predromaničkom graditeljstvu; Andre Mohorovičić donosi potpunu studiju pod naslovom »Sjeverozapadna granica teritorijalne rasprostranjenosti starohrvatske arhitekture«, a Ana Nović studiju »Romaničke freske u sv. Krševanu, Zadar«, otkriće nastalo kao rezultat konzervatorskih radova izvođenih na objektu; Duško Kečkemet daje dužu studiju pod naslovom »Romaničke minijature« u Splitu«; Katarina Ambrozić, iz Beograda, priložila je »Pariski period Nadežde Petrović«, a Mića Bašičević, »Drugu parisku fazu Save Šumanovića«. Na saradnji u ovom broju našli su se nadalje: Branka Vikić-Belančić, W. Friedrich-Volbach, Branimir Gabričević, Smail Tihić i Đuro Basler, Eugen Franković, Grga Gamulin, Anđela Horvat, Emilijan Cevc, Ivo Petricioli, Vinko Foretić, Cvito Fisković, Kruno Prijatelj, Stjepan Antoljak, Vera Sinobad, Ivan Bach, Boris Vižintin i Boris Kelemen.

Ozbiljnost prilaženja poslu, sintetična obrada i sažeto izlaganje materijala te zalačka i obilna upotreba stručne literature od strane gotovo svih saradnika ovog izdanja, doprinijeli su da je »Peristil« dostigao vrijednost jedne veoma solidne naučne publikacije osobenog tipa. Ukusna i kvalitetno izvedena tehnička oprema te bogat ilustrativni materijal (fotoreprodukcije — 54 table — i tehnički crteži) dali su ovom časopisu dalji kvalitet koji ga podiže na stepen jedne od vrhunskih edicija ove vrste u našoj izdavačkoj praksi.

No, ipak, raspon sadržaja koji obuhvata razradu materijala od predhistorije do danas, čini se da — u izvjesnom stepenu — ide na štetu jedinstva i lake preglednosti sadržine časopisa. Otud i naša sugestija da bi istu trebalo mijenjati u pravcu što veće redukcije arheološkog materijala, u korist povećanja prostora za razmatranje građe s područja historije umjetnosti. Na taj način »Peristil« bi postao prvi i jedini časopis te vrste u našoj zemlji, kakva je edicija, uostalom, itekako potrebna savremenoj našoj društvenoj praksi.

S. Tihić

»VARSTVO SPOMENIKOV« VI

Glasilo Zavoda za spomeniško varstvo LR Slovenije, Ljubljana, 1959 god., str. 154

Iz štampe je nedavno izašla šesta edicija »Varstvo spomenikov«, godišnjak Zavoda za spomeniško varstvo Narodne Republike Slovenije. Ova s ukusom opremljena knjiga obrađuje aktuelnu i raznoliku tematiku, karakterističnu za djelokrug rada ustanove. Zbog navedenog, na saradnji su se, nužno, našli saradnici Zavoda Slovenije i drugi poznavaooci problema iz domena službe zaštite spomenika kulture i prirode.

Na nekih sto pedeset strana teksta, protkanog bogatijim izborom planova, crteža i vrlo dobrih, crno-bijelih, fotoreprodukcija, časopis je obuhvatio dvije-tri kraće kulturno-istorijske studije, nekoliko priloga koji tretiraju praktične konzervatorsko-restauratorske zahvate i veći broj prikaza o radu stručnih referata Zavoda u periodu od 1955—1957 godine.

Dr. Angela Piskernik u članku »Triglavski narodni park« iznosi istorijat osnivanja ovog poznatog rekreativnog centra.

1908 godine profesor Belar dao je ideju za osnivanje nacionalnog parka u Dolini sedam jezera; ta ideja je ostvarena 1. jula 1924 godine. Prije nepune tri godine, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Slovenije osnažio je tu odluku i proširio zaštićeno područje na Bohinjsku dolinu i tako osnovao današnji Nacionalni triglavski park.

U ostalim priložima, Fanči Šarf piše članak »Iz varstva ljudske arhitekture«, u kojemu tretira problematiku zaštite nepokretnih etnografskih spomenika;

Marija Jagodić, u članku »Obnova Aškerčeve doma-
čije na Senožetih nad Rimskimi Toplicami«, razmatra
restauraciju kuće i gospodarskih zgrada u kojima je
pjesnik Aškerc živio i za života djelovao; dr Marijan
Zadnikar, u članku »Proučevanje romanske arhitek-
ture«, daje kraći prilog iz sklopa naučnih rezultata
postignutih na proučavanju spomenika romanske arhi-
tekture na Slovenskem, u periodu od 1955—1957 go-
dine; Marjan Vidmar, u članku »Križni hodnik v Bi-
stri«, objašnjava otkrivanje i restauraciju objekta u
sastavu istoimenog, javnosti poznatog, kartuzijanskog
samostana; Milan Železnik, u članku »Ob restavri-
ranju muljavskega oltaria«, opisuje tehniku restaura-
cije ovog vrijednog spomenika domaće rezbarske
umjetnosti 17 vijeka; Alfonz Gspan prilaže teoretsku
studiju o organizaciji službe za konzervaciju i restau-
raciju bibliotečno-arhivske građe u FNRJ i NR Slo-
veniji.

Ostali, ujedno i najveći dio knjige obuhvaća izvje-
štaje stručnih referenata o praktičnim konzervator-
skim zahvatima na raznim vrstama spomenika kulture
(predmeti likovnih umjetnosti, arheologija, spomenici
tehnike, arhitektura, zaštita prirode i spomenici Na-
rodnooslobodilačkog rata) na kojima su učestvovali
stručni saradnici Zavoda u protekle dvije godine dana.
Duže i kraće rasprave dali su: Marko Šubic, Jože
Curk, Ivan Komelj, Sergej Vrišer, Milan Vidmar, Ma-
rijan Zadnikar, Milan Železnik, V. Šribar, Franjo Baš,
Angela Piskernik i Edo Turnher.

Iako ova knjiga obuhvata građu isključivo struč-
nog karaktera, ona — zbog zanimljivog načina izla-
ganja autora i bogatog, i s ukusom izabranog, ilustra-
tivnog materijala — predstavlja vrijedan literarni pri-
log, zanimljiv za svakog čitaoca.

S. Tihčić

ŠEFIK BEŠLAGIĆ: »STEĆCI NA BLIDINJU«

*Izdanie: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
Zagreb 1959, str. 70*

U organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kul-
ture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine izvr-
šen je, u vremenu od 1952—1954 godine takozvani
opšti popis stećaka, ostvaren širokom akcijom u ko-
joj su učestvovali prosvjetni radnici, prije svega uči-
telji, predstavnici organa narodne vlasti, đaci i ostali
građani. No, to je bio samo orijentacioni uvid u
brojno stanje tih najkarakterističnijih i najbrojnijih
spomenika nacionalne kulture srednjeg vijeka, ali i
osnov od koga se pošlo na sistematska traženja i pri-
kupljanja materijala.

Jedan od takvih pokušaja predstavlja i Blidinje,
kraška, rijetko naseljena, visoravan, koja se prav-
cem sjeveroistok-jugozapad, prostire između Čvrstnice
i Vran-planine. Teritorij obuhvata prostor od oko 20
km u dužinu, do 4 km u širinu.

Činjenica da se autor upustio u istraživanje ovog
nenaseljenog i komunikativno nepovezanog terena
može se objasniti prvenstveno njegovom namjerom
da istraži visoka planinska i kraška područja, koja su
dosada — većim dijelom — arheološki, ostala neispi-
tana. Praksa je, međutim, pokazala da su upravo ti
krajevi naučno i najinteresantniji, jer su dali naj-
bogatije nalaze u kojima su specifični, autohtoni ele-
menti i najjače izraženi, prije svega zato što su te
oblasti bile manje izložene stranih kulturnim i umjet-
ničkim uticajima, bilo mediteranskim ili srednjeevro-
pskim.

Blidinje je nužna dopuna, koja kompletira našu
predstavu o srednjevjekovnim stećcima zapadne Her-
cegovine, s čijom je teritorijom — po svojim formal-
nim i sadržajnim karakteristikama — i direktno po-
vezano. Iste takve niti vezuju ga za Kupres i dio dal-
matinskog područja, prije svega za Imotsku krajinu,

a mnogo manje za ostale krajeve Bosne i Hercego-
vine. Prisustvo većeg broja stećaka govori u prilog
sigurnije pretpostavke da je ovaj kraj u srednjem
vijeku bio daleko više naseljen.

Nađeni materijal autor svrstava u pet skupina ste-
ćaka. To su: Risovac, Ponor, Dugo Polje, Jezero i
Donje Bare. Nakon što je dao opis pozitivne građe
— ilustrovan nužnom dopunom planova i skica —
autor izvodi opšte zaključke o oblicima spomenika
o njihovoj umjetničkoj i zanatskoj obradi, vrstama
ukrasa (karakteristika nalaza je često prisustvo figu-
ralnih sadržaja — scene lova, kolo, turniri...), o ori-
jentaciji grobova, nalazima u njima i uopšte o polo-
žaju i karakteru nekropola, zadržavajući se posebno
na onim fenomenima koje dosada nismo sretali u
drugim krajevima zemlje (naprimjer krilata životinja
sa zmajem, i sl.). Uopšte uzev, prema onome što je u
ovoj prilici izloženo, može se reći da repertoar simbo-
ličnih i dekorativnih motiva, te stepen zanatske obra-
de, kao i ostale stilske i formalne kategorije ukrasa,
daju Blidinju izuzetno važno mjesto u sklopu dosada
istraženih oblasti ovog tipa u Bosni i Hercegovini.

Veći dio stećaka autor datira u drugu polovinu
14, dok su ostali mogli nastati tokom 15 stoljeća.

Od značaja je i činjenica da je Bešlagić, obrađujući
stećke Blidinje, istražio i područje Drežnice, s kojom
je Blidinje, teritorijalno i etnički, povezano. Kompa-
rirajući, nadalje, toponomastički naziv jednog obliž-
njeg lokaliteta (»Masna luka«), urezani kameni natpis
u Drežnici i fragment napisa fresko-slike iz pravos-
lavne crkve u Dobrunu (Višegrad), autor izvodi za-
ključak o vojvodi i protovestijaru (ministar finansija)
kralja Tvrtka I — Mastanu Bubonjiću. Nema sumnje
da će ova konstatacija — ukoliko dobije još pouzdanije
naučne dokaze — biti važan prilog boljem poznavanju
prilika Bosne u srednjem vijeku.

Ova s ukusom i bogato opremljena monografska
studija — ilustrovana većim brojem crteža, planova
nekropola i širim izborom kvalitetnih fotoreproduk-
cija — važan je doprinos potpunijem poznavanju naše
srednjevjekovne kulturne baštine, koristan prilog nje-
nom istraživanju.

Opširan rezime na francuskom jeziku proizašao je,
prvenstveno, kao rezultat želje izdavača i autora
da zadovolji zahtjevu inostrane javnosti, koja — u
posljednje vrijeme — pokazuje sve veći interes za ovu
materiju,

S. Tihčić

ZBORNİK ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE, knjiga 10, 1959 god. Beograd

Vlado Mađarić: Problemi valorizacije spomenika
kulture.

Autor se zalaže za istorisko-materijalističko vred-
novanje spomeničkih kvaliteta na spomenicima kul-
ture osuđujući ustaljeno precjenjivanje estetskih i
umjetničkih elemenata na spomenicima. Tražeći da
se valorizacija zasniva na istorisko-materijalističkoj
osnovi, pisac ističe da postoji niz drugih, više subjek-
tivnih a i objektivnih momenata, koji na to utiču.
Razne epohe su imale svoje »simpatije« i »antipatije«
prema spomenicima minulih vremena, te skreće ujedno
pažnju da i mi današ ne pravimo slične, a možda ipak
neizbježne, greške. Čovjek, pa i konzervator, formira
svoj stav prema spomenicima na osnovu mnogobroj-
nih elemenata, zavisnih od društva, te je on, hteo to
ili ne, realizator »vladajućih misli«, koje su izraz vla-
dajućih materijalnih odnosa, — piše Mađarić. Pogledi
u kojima ima ostataka religije, nacionalizma, ideal-
ističkih shvatanja i sl. prešli su i u naše vrijeme. (Pre-
tpostavljanje sakralnih objekata narodnoj kulturi, zapo-
stavljanje spomenika drugih naroda, itd.) Mađarić

sasvim opravdano ustaje protiv zapostavljanja narodne profane kulture i ispravno je izjednačuje sa oficijelnom kulturom, koja je, istina, sjajnija i monumentalnija, ali koja ne može sama predstavljati svoje doba, već ga predstavlja u potpunosti tek naporedo sa kulturom širokih narodnih slojeva. Ipak on nam ne odgovara na konkretno pitanje: Šta da radimo kada su spomenici narodne kulture kroz istoriju bili daleko više uništavani, te su nam se vrlo rijetko sačuvali? Zatim se autor zalaže za svestranije prilaženje zaštiti spomenika NOB-e, smatrajući da šticeenje spomenika ove vrste treba da obuhvati sve vidove narodne borbe, od materijalnih ostataka do novih društvenih, socijalnih i raznih drugih pojava.

Dr. Branko Maksimović: Problemi spomenika kulture u okviru savremenog urbanizma

Počinjući svoje izlaganje sa konstatacijom da je problem zaštite urbanističkih cjelina usko vezan za problem zaštite ljudi u tim cjelinama, i osvrćući se ukratko na istorijat rješavanja ovog problema, pisac ističe da, u interesu same zaštite, ovakve ambijente treba prije svega dovesti u sklad sa modernim komunalnim, zdravstvenim i higijenskim potrebama. Prelazeći na razmatranje uređenja okoline gradskih spomenika autor podvlači potrebu da se pored saobraćajnih i prostorno-vizuelnih rješenja mora pronaći najadekvatnija »laka« namjena, što bi spomenik učinilo funkcionalnim. Zato se suprotstavlja beskorisnom »fetišizovanju starog samo zato što je staro« i traži da se zaštićena područja oslobode nepotrebnog balasta »nezdravih i nesocijalnih ostataka prošlosti.« Dozvoljava rekonstrukciju izvjesnih elemenata na okolini spomenika, ali se protivi »stilskom prilagođavanju« novih objekata starijim istoriskim jezgrima.

Uređenje kompleksa vanguardskih spomenika pisac povezuje za urbanističke planove manjih mjesta. Navodi zatim niz korisnih ideja ili predloga za uređenje spomenika (otvaranja vidikovca na spomenik, stvaranje mikroklimatskih uslova, povezivanje sa ambijentom i prirodom itd.).

Gordana Cvetković: Presentacija spomeničkih vrednosti s obzirom na vrstu konzervatorske problematike.

Na nesumnjivo teškom primjeru Dioklecijanove palate u Splitu autor na jedan više teoretski način pokušava da riješi problem prezentacije spomeničkih svojstava ovog kompleksa. Pošto je prezentacija Palate u cjelini onemogućena spomeničkim vrijednostima docnijeg srednjovjekovnog sloja (koji guši rimski sloj, a ne može se amputirati), autor se zalaže za uređenje i asanaciju svih slojeva u cjelini sa sistematskim ispitivanjem ostataka rimskog sloja i za savremenu prikladnu namjenu prostora Palate.

Arh. Slobodan Nenadović: Restauracija donjokameničke crkve.

Crkva, koja se nalazi kod Knjaževca, je stručnoj literaturi bila odavno poznata. 1956—1958 god. Zavod za zaštitu spomenika kulture NR Srbije je izveo restauratorske radove na objektu. Tom prilikom objektu su rekonstruisani kube, jedan dio apside, zapadni i istočni svod i drugo. Rekonstrukcija je izvedena na osnovu postojećih fotografija. Interesantan rezultat Nenadović Dostiže kada na osnovu fresko-modela crkve uspjeva da rekonstruiše drveni trijem nad zapadnom fasadom. Otkopavanjem su pronađeni temelji trijema. Na kraju autor smatra da postoji dovoljno elemenata i opravdanja da se jednoga dana pristupi potpunijoj rekonstrukciji ovoga, zaista vrijednoga, trijema koji bi u našoj istorisko-folklornoj arhitekturi zauzeo počasno mjesto.

Radivoje Ljubinković, Dušan Đokić, Svetislav Vučenović, Aleksandar Tomašević: Istraživački i konzervatorski radovi na crkvi Vavedenja u Lipljanu. Savezni institut je, u periodu 1955—1958 god., izveo opsežne konzervatorske i ispitivačke radove na crkvi u Lipljanu kod Prištine. Tom prilikom je utvrđeno (Ljubinković) da lipljanska crkva nikada nije mogla biti sjedište episkopije. Ona je podignuta na starijem kultnom mjestu. Svakako je postojala u 14 vijeku, a živopis (prvi sloj) je nastao prije 1331 god. Sredinom 15 vijeka crkva je izgorjela, a krajem 16 i početkom 17 v. ona je ponovo obnovljena. Iz tog perioda je i noviji sloj živopisa.

Izveštaj o rezultatima ispitivanja maltera, pigmenta i tehnike slikarstva dao je ing. Dušan Đokić, izvještaj o arhitekturi arh. Svetislav Vučenović, a o konzervaciji živopisa Aleksandar Tomašević.

I. Zdravković — A. Deroko: Konzervatorsko-ispitivački radovi na Malom gradu Smederevske tvrđave 1958 godine.

Ovaj izvještaj je nastavak ranijeg izvještaja o konzervatorskim i ispitivačkim radovima na Smederevskom gradu. Važnijih arheoloških nalaza nije bilo, a istraživanje će se nastaviti.

M. Vunjak — Đ. Stojanović — Gabrićević: Čišćenje efoloescencije soli »salitre« sa zidnih slika.

Ranija teoretska razmatranja Vunjaka o problemima uklanjanja soli sa fresaka u ovom članku su potkrepljena rezultatima primjene pulpe od hartije na živopisu u Pečkoj patrijaršiji. Dobija se utisak da M. Vunjak ulaže ogromne napore da ovaj ključni problem opstanka našeg živopisa što prije riješi.

Arh. Nevenka Petrović: Zaštita nekih ranohrišćanskih grobnica u Nišu.

U ovom kraćem članku govori se o načinu zaštite i prezentiranja tri ranohrišćanske grobnice sa poluobličastim svodom i freskama. Ostavivši zemljani pokrivač intaktnim, konzervatori su nad ulazom u grobnice izgradili ozidane šahtove sa zidanim ili željeznim stepenicama i kapkom na površini, te na taj način omogućili pristup posjetioca.

Arh. Ivan Zdravković: Istraživački i konzervatorski radovi na gradu Zvečanu kraj Kosovske Mitrovice 1957 i 1958 godine.

U ovom izvještaju obuhvaćena je prva etapa konzervatorskih radova na Zvečanu. Među važnije radove treba ubrojati određivanje tačnog plana crkve sv. Đorđa i »palate«, odnosno, određivanje priprate ove crkve kao »palate«. Radovi su se ograničili na raščišćavanje šteta i kamenja i manja otkopavanja, a nastaviće se u narednim dvjema godinama.

P. Verdier: Uprva istorijskih spomenika u Francuskoj.

Honorarni generalni inspektor istorijskih spomenika, P. Verdier, izneo je na vrlo pregledan način istorijat i organizaciju službe zaštite spomenika u Francuskoj, koja se u mnogo čemu podudara sa našom službom zaštite, a naročito u zakonodavstvu. Organizacija konzervatorskih ustanova svakako je mnogo razvijenija i izdiferenciranija od organizacije naših ustanova. Interesantno je da je intervencija države na zaštiti spomenika vrlo intenzivna i određena, te se svi radovi na zaštiti objekata izvode tek po odobrenju ministra za umjetnost. Poučno je da je osciliranje francuske službe zaštite između dva dijametralna primjera: konzervirati-restaurirati, bilo vrlo snažno, što je svakako

rezultat određenog stanja spomenika, te ima i svoje historisko opravdanje. Kada je francuska služba zaštitite bila dovoljno razvijena i stručno osposobljena, javljaj se u većoj mjeri restauracija ili rekonstrukcija potpuno uništenih objekata (dela Viollet-le-Duc-a poslije 1860 g.), a docnije se taj zamah za restauracijom stišava i usvaja se srednja linija.

Dr. P. Mitrović — H. Kreševljaković: Bosna u izvještaju Atanasa Georgicea iz 1626 godine.

Kao prilog evidenciji spomenika kulture na teritoriji Bosne autori donose kraći komentar i izvod iz izvještaja Spličanina Georgicea, koji je 1626 god. za račun austrijskog dvora, a u špijunske svrhe, proputovao kroz Bosnu, te ostavio izvjesne podatke o Olovu i okolini, Jajcu, Banja Luci, Sarajevu, Osijeku, Brodu, Dubočici, kao i o usputnim stanicama i selima.

Rajko Sikimić: Tehnika konzervacije zidnog živopisa kod Italijana.

Sikimić je u ovom članku iznio metode rada na konzervaciji zidnog živopisa koji se primjenjuju u Centralnom institutu za restauraciju umjetničkih djela u Rimu, gdje je probavio izvjesno vrijeme na stručnom usavršavanju. Dotaknute su ove teme: Čišćenje i konsolidovanje zidnog živopisa (izolovanje od vlage, pranje vodom i sredstvima za pranje svile, pulpom od hartije, mehanički način — skalpeli), preventivna zaštita, opšivanje i kitiranje živopisa (pričvršćivanje slobodnih ivica pomoću gipsa; kazeinskim malterom se popunjavaju prazne plohe), injektiranje i presovanje potklobučenog maltera (ekseri u obliku slova T — stariji metod, ubrizgavanjem gipsa i cementnog mlijeka — XIX vijek, danas se upotrebljava kazein), odvajanje živopisa zajedno sa malterom (odvajanje pomoću tutkala i platna), odvajanje samo slikanog sloja (slično kao gore), prenošenje cijelih zidova sa živopisom (oblaganjem zida i živopisa betonskom armaturom ili gipsom), odvajanje zidnog živopisa u vlažnim prostorijama (pošto se tutkalo ne suši u vlažnim prostorijama to se gornji načini skidanja živopisa ovdje nisu mogli primijeniti; zato je upotrebijeno novo sredstvo — bijeli engleski šelak rastvoren u denaturizovanom alkoholu), obrada poledine, montiranje ramova i završni radovi, učvršćenje živopisa na zid itd. Članak je vrlo informativan, koristan i ilustrovan je crtežima potrebnog alata. Na kraju su donjeti najvažniji recepti raznih lepaka i drugih pomoćnih sredstava.

Nadežda Katanić: Nastavak rada na ispitivanju i proučavanju starih kamenih mostova.

U članku se iznose rezultati rada na evidenciji starih mostova, na čemu Savezni institut za zaštitu spomenika kulture radi već nekoliko godina. Iz kratkog izvještaja vidi se da su registrovani »Terziski« i »Tabački« most na rijeci Ribniku, »Talići« most na rijeci Pru kod Đakovice, »Duklo« most na Moštanici, dva mosta na Morači iz XIX vijeka, most na Grđevici kod Budve, zatim splitski akvadukt iz Dioklecijanovog vremena, akvadukt u Smokoviku, stari most preko rijeke Jadro u Solinu i most na potoku Gorudica u Sinju. Nabrojani objekti su tehnički snimljeni, proučeni i fotografisani.

Gordana Cvetković donijela je napis i materijal sa Savjetovanja o problemu zaštite u oblasti arheologije, koje je održano 16 i 17 XII 1958 na Iriškom vijencu, Nadežda Pešić piše o učešću Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture na Savjetovanju etnologa Jugoslavije, koje je održano u Osijeku od 20 do 22 X 1958, a Anika Skovran o Savjetovanju austrijskih konzervatora 1958 godine.

Kao i uvijek Zbornik donosi izvještaje ustanova koje rade na zaštiti spomenika kulture. Milutin Plamenac je dao izvještaj o radu na zaštiti u NR Crnoj Gori od 1954 do 1959 godine, Iva Perčić o konzervatorskim radovima u Istri i Hrvatskom Primorju od 1955 do 1958 g., Ivan Komelj piše o konzervatorskoj aktivnosti u Sloveniji za period 1955—1958 g., Milan Jovanović o djelatnosti Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Prištini u toku 1957—1958 godine.

Na kraju su vrlo obimni prikazi knjiga i časopisa i podaci o razmjeni publikacija koje obavlja Savezni institut.

Kao poseban dodatak štampana je bibliografija objavljenih radova u Zborniku od broja I do X.

Z. Kajmaković

»MUZEJI« BR. 13 — ČASOPIS ZA MUZEOLŠKA PITANJA

Izdaje: Savez muzejskih društava Jugoslavije,
Beograd 1960 godine

S manjim zakašnjenjem izašao je iz štampe trinaesti broj časopisa »Muzeji«, organ Saveza muzejskih društava Jugoslavije za muzeološka pitanja. S novom redakcijom glasila (sada u Beogradu) došla je i nešto drugačija koncepcija časopisa sa sadržajem od nekoliko poglavlja koja treba da čine stalnu okosnicu časopisa u njegovoj budućnosti. To su članci i rasprave iz muzeološke problematike; prosvjetno-pedagoška djelatnost muzeja; muzejske izložbe, novi muzeji i zbirke; iz rada Saveza; praktična zaštita muzejskih predmeta; izdavačka djelatnost muzeja Jugoslavije, i na kraju, prikazi, bilješke i vijesti.

Ne zanemarujući takav sadržajni aspekt i »Muzeji« 13 donose nekoliko zanimljivih članaka, koji — kroz pokušaj za obradom izvjesnih temeljnih pitanja teoretske naravi i praktičnih iskustava — unose nove elemente na planu unapređenja muzejske službe i njene šire afirmacije kao faktora odgoja najširih slojeva građana. Iz tog ugla posmatrani, članci Duška Kečketa »Problematika postave pomorskog muzeja u Splitu«. Nade Andrejević-Kun »Kulturno-prosvetna uloga naših muzeja i njihova savremenost«, dr. Stjepana Čanadžije »Prirodoslovni muzeji i obrazovanje«, prof. Franje Baš »Prosvetni rad tehničkih muzeja« i pukovnika Idriza Čejvana »Neke specifičnosti postava i pedagoška uloga istorijskih muzeja« — odgovorili su uspješno postavljenom zadatku.

Tako, naprimjer, autor članka »Problematika postave pomorskog muzeja u Splitu«, kroz pokušaje da saopšti javnosti vlastita iskustva postave jednog specijalnog muzeja, nastoji da ukaže na pozitivne strane tog metoda i tako pomogne opštoj muzejskoj praksi u FNRJ na sticanju iskustava kod rješavanja sličnih zadataka. U članku »Kulturno-prosvetna uloga naših muzeja i njihova savremenost«, Nada Andrejević-Kun ističe stanovište da za muzeje — u našim društvenim uslovima — »... kulturno-prosvetna delatnost dobija mnogo širi vid. A to znači da aktivnost savremenog muzeja kao kulturno-prosvetnog faktora prelazi granice muzejskih prostora i prenosi se na nov teren. To pretpostavlja da muzejski stručnjaci sa svojim eksponatima i naučnim rezultatima izađu iz okvira muzejskih enterijera i potraže nove prostore, stvore nove privremene muzejske ambijente za novu proširenu muzejsku publiku. Na taj način se šire mase u fabrikama, na velikim radilištima ili udaljenim naseljima dovode u neposredan kontakt sa starim i savremenim delima umetnosti, upoznaju kulturnu istoriju svog

naroda...«, dok dr. Čanadžija, u članku »Prirodoslovni muzeji i obrazovanje«, ističe stav po kome »... »Prirodoslovni muzeji današnjice ne smiju više predstavljati puke sistematske zbirke, oni moraju dati prikaz ispravne slike prirode i odnosa koji u njoj vladaju. Kretanje materije u njenim prolaznim oblicima, kao jedini i vječni zakon svemira, mora se provlačiti kroz savremene muzejske dvorane kao arijadnina nit. To će se postići svim mogućim suvremenim sredstvima koja nam stoje na raspoloženju«.

U daljnjem dijelu »Muzeji« broj 13 donose i priloge Smaila Tihića pod naslovom »Neki problemi i predlozi za unapređenje i popularizaciju muzeja, muzejske i konzervatorske službe u Bosni i Hercegovini« u kome autor iznosi niz vlastitih opservacija o aktualnim problemima muzejske službe u BiH, dajući, pritom, sugestije u pravcu uspostavljanja što tješnje veze i kontakta između muzeja i muzejskih ustanova — s jedne strane — i građana i kulturne javnosti — s druge strane.

Nakon kraćeg istorijskog osvrtu na »Prosvetni rad tehničkih muzeja« u svijetu, prof. Franjo Baš ističe da su »Didaktički ciljevi tehničko-muzejskih izložbi, baš na primeru »Oranje i kopanje u prošlosti i danas«, razvojno istoriski, tehnički, ekonomski i društveno vaspitni, naročito sa akcentom proizvodnog efekta određene tehnike, odnosno određenog procesa. Prošireni društveni, naročito vaspitni zadaci tehničkih muzeja, iziskuju zbog toga i proširene organizacione temelje u zajednici egzaktnih i tehničkih nauka sa privrednim preduzećima i radnim zajednicama, kao što su ih na beogradskoj izložbi formirali glavni odbor Narodne tehnike, Industrija traktora i poljoprivredna gazdinstva, uz saradnju proizvodnje sa etnografskim muzejom, odnosno Savezom za tehničko vaspitanje.

Naši mladi tehnički muzeji — zaključuje F. Baš — predstavljaju već muzeološku činjenicu i oni su proširili i oživeli prosvetnu delatnost jugoslovenskih muzeja komparativnim iznošenjem sadašnje i istoriske proizvodnje, eksperimentalnošću naučnih dostignuća, uključivanjem tehnike u privredu i kulturu naročito novijeg vremena i podvukli sa naglašenom nastavnom komponentom i praktičnim radom u svojoj osnovnoj koncepciji prosvetni i didaktički muzejski radni program, u znatno većoj meri nego što je bio pre toga načelno shvaćen.«

Idriz Čejvan u kraćem prilogu »Neke specifičnosti postava i pedagoška uloga istorijskih muzeja« tretira neka pitanja karakteristična za praksu muzeja i muzejskih zbirki narodne revolucije, posebno pitanje izlaganja predmeta javnosti u istorijskom muzeju.

U daljnjem dijelu »Muzeji« broj 13 donose članak Slavka Šakote »Priprema se Muzej Revolucije naroda Jugoslavije«, zatim pregnantan izvještaj Zdenke Munk o Petoj generalnoj konferenciji ICOM-a u Štokholmu, jula 1959. pod naslovom »Muzeji su ogledala — njihove mogućnosti i granice«, prikaz dra Ivana Baha »Projekt upoznavanja kulturnih vrednosti Istoka i Zapada«, te skupine kraćih priloga pod naslovom »Novi muzeji, galerije, zbirke i muzejske izložbe«, »Iz rada društava, sekcija i Saveza«, »Konzervacija i zaštita u muzejima«, »Izdavačka delatnost muzeja« i, na kraju, prikaze, bilješke i vijesti.

Časopis »Muzeji« broj 13 sadrži oko dvije stotine strana teksta i nekoliko fotoreprodukcija.

»ŠTA JE SPOMENIK KULTURE«

ilustrovana propagandno-popularna publikacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961 godina.

Iz štampe je, marta mjeseca 1961 godine, izašla propagandno-popularna publikacija »Šta je spomenik kulture«, koju je — u pet hiljada primjeraka — izdao Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Sarajevu. Ova bogato ilustrovana i ukusno opremljena knjižica manjeg formata, po osnovnoj svojoj namjeni i sadržaju je edukativnog karaktera i ima za cilj da najširem krugu čitaoca pruži temeljna obavještenja o tome šta sve može biti spomenik kulture, kakva su njegova formalna i sadržajna obilježja, i uopšte njihov značaj za potrebe našeg društva — danas. Samim tim želilo se — i u pozitivnom pravcu — uticati na stvaranje i formiranje što pravilnijeg odnosa najšireg broja građana prema nacionalnoj kulturnoj baštini i čuvanju predmeta i objekata spomeničke vrijednosti. Autor teksta publikacije, konzervator Zdravko Kajmaković, je — s dosta smisla — izabrao obilje kraćih tekstova koji — dopunjeni, u interpretaciji, crno bijelim fotosima karakterističnih spomenika — vode čitaoca kroz širok registar spomeničkih vrsta svih kulturno-istorijskih razdoblja, raznih formi i materijala, umjetničkih, estetskih i istorijskih vrijednosti, te oblika tehničke sačuvanosti do načina njihovog korištenja za potrebe našeg vremena.

»... na stećcima i nišanima često piše »Nemojte me uznemirivati, jer ja sam bio što ste vi sada, a vi ćete biti što sam ja sada«... Uzdignuta čovjekova desnica na stećcima kao da nas opominje da budemo obazrivi... Na listovima starih rukopisa i knjiga pisac često nalaže da se knjiga čuva: »Neka je proklet ko ovu knjigu otuđi i uništi«, ... Želja da se odoli vremenu i zaboravu sasvim je prirodna i ljudska i proizilazi iz važnih i životnih potreba čovjekovih... Dokumentarno-istorijski momenat je jedan od više kvaliteta koje imaju spomenici kulture, zbog čega ih čuvamo... Spomenici kulture, kao i istorijski spomenici, mogu da djeluju vaspitno, da doprinose snaženju jugoslovenskog socijalističkog patriotizma, razvijanju svijesti i odanosti svome narodu i zemlji... Spomenik kulture može da ima i ekonomsko-privredni značaj ako mu se nađe odgovarajuća namjena...« — i tako redom, autor navodi ključne stavove i principe savremene konzervatorske službe. Mnogi od njih dopunjeni su fabulom i karakterističnim primjerima svakodnevnih prakse. Sve je dato na lak, običnom građaninu dostupan način. Time je, mislim, svrha ove publikacije postignuta i zadatak ispunjen. Na kraju, kao aneks uz publikaciju, pridodat je potpun tekst Zakona o zaštiti spomenika kulture Bosne i Hercegovine.

Propagandno-popularna publikacija »Šta je spomenik kulture« ilustrovana je sa 65 crno-bijelih fotoreprodukcija i nekoliko vinjeta.

Tekst i program publikacije sačinio je Zdravko Kajmaković, konzervator, grafičku opremu Ognjen Vukečić, fotografije Ranko Rosić.

»BILTEN« (SVEZAK PRVI),

stručni organ Društva konzervatora Jugoslavije,
Beograd, decembra 1960 g.

Društvo konzervatora Jugoslavije pokrenulo je glasilo svoje stručne organizacije — »Bilten«. Ova, po opremi skromna, po opsegu mala, i u tiražu ograničena edicija ima za osnovni zadatak da donosi kraća saopćenja o svim važnijim aktivnostima Društva, republičkih podružnica, stručnih sekcija i uopšte o događajima iz široke oblasti zaštite spomenika kulture i prirode u zemlji i inostranstvu. Zasada je »Bilten« zamišljen kao tromjesečno glasilo, ali postoji mogućnost da u perspektivi izlazi i u manjim vremenskim intervalima i povećanom tiražu.

Prvi broj »Biltena«, štampan u Beogradu, donosi uvodnu riječ predsjednika Društva konzervatora Jugoslavije Šefika Bešlićića, izvještaj ing. arh. Ivana Zdravkovića, naučnog saradnika Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture »O radu Društva od osnivanja do danas«, komentar Smaila Tihića, asistenta o IV Savjetovanju i II Kongresu konzervatora Jugoslavije u Sarajevu i Mostaru, od 5—10. oktobra 1959. godine, te izvještaje o radu republičkih podružnica.

S. *Tihić*

»BILTEN« (SVEZAK DVA),

Beograd, 1961

Za razliku od prvog broja »Bilten«-a, koji je sadržavao manje-više uopšten osvrt na postanak, organizaciju i rad Društva, druga sveska orijentisana je na priloge kojima se željelo ukazati na obim i dinamiku poslova Društva koje je — mada mlado — već snažno zakročilo u pravcu rješavanja brojnih, često vrlo složenih, problema moderne konzervatorske službe. U ovoj fazi, rad Društva ogleda se, prije svega, u pokušajima za razmatranjem pitanja teoretske naravi, organizaciji rada u organima zaštite, te razradi usko stručnih praktičnih problema svakodnevne domaće prakse. Te forme rada provode se, većim dijelom, u okviru rada stručnih sekcija, manjim kroz razmjenu iskustava s inostranstvom. Tekst druge sveske upravo nas i obavještava o takvim novostima: o savjetovanju službe zaštite na registrovanju, evidenciji i dokumentaciji spomenika kulture, u Dubrovniku; o simpoziju za zaštitu spomenika, u Madridu; o VII generalnoj skupštini Međunarodne unije za zaštitu prirode u Poljskoj; o prvoj generalnoj skupštini Međunarodnog studijskog centra za konzervaciju i restauraciju kulturnih dobara u Rimu; o šestom međurepubličkom savjetovanju o zaštiti prirode i prirodnih rijetkosti; o savjetovanju o problemima zaštite etnoloških spomenika, u Čačku.

Bilten 2 donosi i druge kraće bilješke i članke.

S. *Tihić*